

DUBROVNIK — VERONA — BASEL: TRI PRILOGA
ZA RECEPCIJSKI DOKUMENTARIJ *INSTITUCIJE*

D arko N ovak ović

1.

Četvrto poglavlje četvrte knjige *Institucije* ‘*De veritate colenda mendacioque fugiendo*’ stalo je izazivati pojačan istraživački interes otkako je Leo Košuta prije više od desetljeća upozorio na to da se cijela Marulićeva zbirka primjera našla na udaru inkvizicije upravo zbog problematičnoga nauka o laži. Na sporne je stranice u nekoliko navrata, pa i u predgovoru trećem tomu *Institucije* u *Sabranim djelima*, upućivao Mirko Tomasović. S filozofskoga je gledišta Josip Talanga ponudio tipološku usporedbu između Marulićeva i Kantova učenja o laži. Napokon, na trećem okruglom stolu doktrinarnom pozadinom Marulićeva shvaćanja laži podrobno se pozabavio Branimir Glavičić.¹

¹ Usp. Leo Košuta *Fortune et infortunes d'un livre de Marko Marulić: le 'De institutione bene vivendi per exempla sanctorum' (Venise 1507)*, u zborniku simpozija *Les Croates et la civilisation du livre*, »Croatica Parisiensia« I, ur. H. Heger i J. Matillon, Paris 1986, str. 55–66; *id.*: *Novi dokumenti o djelima Marka Marulića*, »Colloquia Maruliana« I, Split 1992, str. 57–70; Mirko Tomasović *Što je španjolska inkvizicija brisala iz Marulićeve 'Institucije'?* »Adrias« Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu 1, Split 1987, str. 259–265; *id.*: *Evropska recepcija 'Institucije'*, u knjizi *Marko Marulić: Institucija III*. Priredio i preveo Branimir Glavičić, Split 1987, str. 9–20; Josip Talanga *Marulić i Kant o problemu laži*, »Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine« 31–32, Zagreb 1990, str. 181–196; Branimir Glavičić *Podrijetlo Marulićeva učenja o laži*, »Colloquia Maruliana« III, Split 1994, str. 67–72.

Danas u taj bogati interpretacijski *dossier* možemo uvrstiti podatak čije značenje nadilazi specijalističko područje marulologije: *caput famosum* nije samo čitao, nego ga je i prepjevao jedan od najuglednijih hrvatskih humanista, Ilija Crijević (1463.–1520.). Uobičajena književnopovijesna predodžba čini Crijevića gotovo antipodom Marulićevim, podjednako i u biografskoj i u bibliografskoj dimenziji. Za razliku od povučenoga Marulića, Dubrovčanin se, primjerice, nije libio bizarnih skandala, kakvi su javno vrijeđanje tazbine ili narušavanje stroge vojničke stege nedopuštenim ženskim posjetima. U razumijevanju književnoga posla zacijelo je najuočljivija opreka između dvojice humanista u tome što je Crijević, kao ekskluzivni latinist, ne samo zazirao od pisanja na materinskom jeziku, nego gotovo nije propuštao priliku da se svadljivo obrecne na štetan utjecaj koji hrvatski supstrat ima na latinističku produkciju u Dubrovniku. U nacionalnoj je književnoj historiografiji zarana kao otegotna činjenica utvrđeno da je »zagriženjak Crijević, u naponu svoga kviritskoga mahnitanga« — kako je za nj u pravednom gnjevu napisao Vinko Lozovina — potpuno ignorirao pionirske pjesničke radove sugrađana i vršnjaka Šiška Menčetića i Džore Držića na narodnom jeziku.² U takvim okolnostima nije čudno što se za možebitnom vezom između starijega, višejezičnoga Marulića i »humanista–fanatika« Crijevića nije ozbiljnije trgalo, izuzmemo li nagađanje Francesca Lo Parca i Petra Kolendića o posredničkoj ulozi koju je mogao imati eventualni zajednički učitelj Tideo Acciarini.³ No toj biografskoj spekulaciji, kako je razložito istaknuo u svojoj monografiji Stanislav Škunca, nedostaje opipljiva tvarna potpora.⁴

Da je Ilija Crijević čitao Marka Marulića ostalo je do danas nepoznato ponajprije zbog toga što se Crijevićeva elegijska parafraza *De veritate et mendacio officioso* nalazi u onom dijelu njegove stihovane ostavštine koju Giuseppe Nicolò Sola nije izdao, pa tako sve dosada nije bila dostupna u tiskanom obliku.⁵ Njezinu rukopisnu sudbinu valjat će posebno ispitati, na posebnom mjestu, u okviru cjelovita istraživanja posvećena obuhvatnoj kritici Crijevićeva teksta. Kao što je stručnjacima dobro poznato, posao svih poslova — ne samo za neotisnuti dio Crijevićeve produkcije, nego za njezinu cjelinu — jest jasno

² Usp. V. Lozovina *Dalmacija u hrvatskoj književnosti*. Zagreb 1936, str. 108.

³ P. Kolendić *Marulićev učitelj Tideo Acciarini*. »Novo doba« 7, 1924, Split, 300 (25.XII.) str. 12–13; F. Lo Parco *Tideo Acciarini umanista marchigiano del sec. XV. L'insegnamento in Dalmazia e le sue attinenze con gli umanisti dalmati Marco Marulo, Giorgio Sisgoreo, Elio Lampridio Cervino*, »Archivio storico per la Dalmazia« 4, 1929, VII/37, str. 17–42.

⁴ S. Škunca *Aelius Lampridius Cervinus Poeta Ragusinus (Saec. XV)*. Rim 1971., str. 45–46.

⁵ *Aelii Lampridii Cervini operum Latinorum pars prior*, »Archivio storico per la Dalmazia« 9 (1934): XVI/95, str. 523–540; XVII/97, str. 21–43; XVII/98, str. 55–84; XVII/100, str. 159–190; XVII/103, str. 329–364; 10 (1935) XIX/109, str. 21–52; XIX/112, str. 177–208.

tekstološko očitovanje o *svakom* segmentu rukopisne tradicije, za kakvim ćemo uzalud tragati i u Crijevićevih najrevnijih izdavača, spomenutoga Sole i Darinke Nevenić–Grabovac.⁶

Ograničavam se stoga u ovoj prigodi na dva rukopisa iz Arhiva Male braće u Dubrovniku: 409 (Čulić 285) i 195 (Čulić 280), koji zapravo i jesu recepcijski dokumenti u najstrožem smislu riječi. Faksimil Crijevićeve pjesme iz prvoga rukopisa dobio sam ljubaznim zalaganjem dr. Ivice Martinovića, koji je u vremenskom tjesnacu spremno prihvatio molbu za posredništvo; na tome mu i ovom zgodom najtoplije zahvaljujem. Srdačnu zahvalnost dugujem i gvardijanu samostana Male braće fra Josipu Sopti, koji je u jeku obnoviteljskih radova u knjižnici spremno omogućio presnimavanje rukopisa. Za drugi, mlađi rukopis konzultirao sam mikrofilm iz zbirke Katedre za hrvatski latinizam Filozofskoga fakulteta u Zagrebu.

Da je četvrto poglavlje četvrte knjige Marulićeve *Institucije* poslužilo Crijeviću kao parafrastički predložak, znao je još početkom devetnaestoga stoljeća fra Antun Marija Agić (1753.–1830.). Taj višestruko zaslužni štovatelj starine i neumorni skupljač rukopisne građe značajan je dio svojega antikvarskoga truda posvetio upravo Crijevićevoj ostavštini. Rukopis 409 AMB Agićev je autograf, njegov osobni prijepis Crijevićevih pjesama razvrstanih u 9 knjiga, dovršen 1808., u sudbonosnoj godini ukinuća Dubrovačke Republike. Uz sedmu elegiju osme knjige (pp. 346–350), naslovljenu *De veritate et mendacio officioso*, Agić je dodao ovu bilješku:⁷

»Kao što je prethodno djelce⁸ od tuđega napravio svojim, tako je i za ovo Ilija preuzeo obrazac, primjere, sve misli iz četvrtoga poglavlja četvrte knjige djela što ga je pod naslovom *O dobru i blaženu životu* sastavio Marko Marulić Splićanin. No Ilija je više toga ili potpuno ispustio ili puno sažetije izložio, kao što će lako utvrditi onaj tko ovu elegiju bude uspoređivao s tim Marulićevim poglavljem. Ta će usporedba rasvijetliti mnoge stvari koje su ovdje prilično nejasno izrečene.«

Da li je Agić tu dragocjenu vezu uočio sam, ili se oslonio na kakav tuđi zaključak ili nagađanje, za ovu je prigodu bilo nemoguće ustanoviti. U trenutku kad Agić dovršava svoj prijepis od posljednjega je izdanja *Institucije* na

⁶ Za Solu usp. više nego škrtu *Prefazione*, »Archivio storico per la Dalmazia« 9 (1934) XVI/95, str. 525–527; D. Nevenić–Grabovac, koja od sedamdesetih godina naovamo povremeno objavljuje dijelove vatikanskih Crijevićevih rukopisa, također se, poput Sole (i prethodno Zabughina) zadovoljava uvjerenjem da su ti rukopisi autografi (usp. npr. *Poema Ilije Crijevića 'De Epidauru'*. »Živa antika« 20, 1970, str. 241–277 /249/). Čak ako i prihvatimo tu tvrdnju, to nipošto nije razlog za smanjeni filološki oprez. Jedan jedini primjer: može li itko pretpostaviti da bi *poeta laureatus* u *pregledanom* vlastoručnom prijepisu pridjev *inenarrabilis* ostavio kao *in ennarabilis*, kao što je to u prvoj elegiji prve knjige u *Vat. lat. 1678* (f. 8, v. 13)?

⁷ Za latinski izvornik usp. cjelovito izdanje teksta elegije u prilogu.

⁸ Tj. elegiju naslovljenu *Anatomia* (VIII,6; pp. 334–346), koja je parafraza rimskoga stručnoga pisca Kornelija Celza; usp. niže u tekstu.

latinskome izvorniku proteklo više od 120 godina (Köln 1686.), a u cijelom osamnaestom stoljeću nema, kako se čini, ni njezinih prijevoda.⁹ Ta nedostupnost knjige na tržištu zacijelo je najvažniji razlog zašto Agić Marulićev tekst očigledno nije imao stalno pri ruci. To se može naslutiti već po nepreciznom navođenju naslova, iako bi, dakako, posrijedi mogla biti i pretjerana vjera u vlastito pamćenje. No krunski je dokaz pokušaj emendiranja 53. stiha, u kojem je Agić besmisleno posvojnu zamjenicu *mea* pokušao prilagoditi Crijevićevu stihu tako što ju je povezao s *Iudith*, a predikat vratio u singular, iako bi ga jedan jedini pogled u Marulićev tekst uvjerio da mora stajati *mera*, i da je to atribut riječi *mendacia* u istome stihu.

Važnu je Agićevu bilješku, s korektnom naznakom autorstva, preuzeo drugi vrijedni proučavatelj baštine, Agićev suvremenik don Rafo Radelja (†1831.), za kojega se već otprije zna da je svoj prijepis Crijevića napravio oslanjajući se — između ostalih — i na Agićev rukopis.¹⁰

Jedino ta naknadna primjedba tri stoljeća mlađega komentatora upućuje na vezu dviju simboličkih figura hrvatskoga humanizma. Nigdje, naime, u 110 stihova Crijevićeve elegije nema naznake o tome da je riječ o parafrazi, a pogotovu nema spomena o izvoru ili njegovu autoru. Doduše, po zagonetnoj sažetosti nekih formulacija — Agićeva *multa satis obscure ... expressa* — moglo bi se naslućivati da je Crijevićev tekst »palimpsest« koji se valjano može razumjeti samo uvidom u predložak. Iskusna bi čitaoca na poseban oprez morale natjerati brojne prepoznatljive svetopisamske aluzije, koje opetovano signaliziraju da nije riječ o »slobodnom« sastavku — no sve bi mu to bila slaba pomoć u potrazi za hipotekstom, ako se ne bi mogao osloniti na neki pouzdani putokaz izvan same elegije.

Kako je Crijević, da se poslužimo Agićevim rječnikom, »posvojio« Marulića, najbolje će se moći razabrati iz priloženoga sinoptičkoga otiska obaju tekstova. Taj usporedni pogled lako će nas uvjeriti da Agić u svojoj rubnoj bilješci doista nije pretjerao: Crijević je iz Marulića preuzeo i argumentativnu strukturu, i pripovjedne jezgre, pa čak i cijele gotove izraze.

Bliskost dvaju tekstova zacijelo je najuočljivija u njihovoj fabularnoj osi. *Exempla* su u Marulića, kao i obično, uvrštena prema svojoj biblijskoj poziciji, od Staroga prema Novom zavjetu; poslije tih, najbolje zajamčenih priča, slijede ilustracije iz crkvenih otaca. Crijević u cijelosti poštuje takav Marulićev razmještaj pripovjedne građe, pa u istom slijedu navodi svih deset njegovih starozavjetnih primjera za iznuđenu, neškodljivu, ili, štoviše, preporučljivu laž: Abrahamovu izmišljotinu da mu je Sara sestra (23–24), Jakovljevo izdavanje za

⁹ Usp. M. Tomasović *Edicije i reedicije 'Evangelistara' i 'Institucije'*, u knjizi *Komparatističke i romanističke teme*. Split 1993, str. 35–39.

¹⁰ Usp. 195 *AMB*, p. 183; cijela Crijevićeva elegija na str. 183–188. Za popis Radeljinih izvora usp. M. Brlek *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku* knj. I., Zagreb 1952., str. 189.

brata Ezava (25–26), Josipovo hinjenje da ne poznaje braću (27–28), lukavstvo egipatskih primalja kojim su izigrale faraonovu bezbožnu zapovijed (29–30), postupak bludnice Rahabe koja je zatajila izraelske uhode (31–32), lažno predstavljanje Gibeonaca (33–34), Davidovu trostruku prevaru: protiv svećenika Ahimeleka, filistejskoga kralja Akiša i vlastita sina Apšaloma (35–40), smicalicu kojom je nepoznata žena spasila Davidove glasnike skrivene u bunaru (41–46), Salomonovu domišljatu provjeru materinstva (49–52) i, napokon, Juditinu rodoljubnu varku (53–74).

Za razliku od toga starozavjetnog kataloga opravdanih lažaca, novozavjetni odsječak ispričan je u Crijevića kudikamo žustrije, u nešto više od trideset stihova, ne samo s više sazimanja nego i više posvemašnjega ispuštanja. Tako su se od Marulićevih dokaznih likova u Crijevića našli samo sv. Pavao (77–82), egipatski opat poznat iz Jeronimova pisma Rustiku (83–92), pustinjač Abraham koji je spasio zabludjelu nećakinju (u Crijevića neimenovani »sveti starac«: 93–96). Jednim je distihom Crijević apsolvirao tri Marulićeva hinitelja ludosti: Nikolu Stranca, Marka Solona i djevicu iz tebaidskoga samostana, ne spominjući nijednoga od njih poimence (97–98). Od pet Marulićevih pobožnih ženskih transvestita Crijević navodi dva: Eugenija (tj. Eugeniju) i Smaragda (tj. Eufrosinu; 99–102). Osobitu važnost otkriva Crijević u onim Marulićevim egzemplima u kojima ključnu ulogu igraju Bog Otac i Bog Sin, te ih kao krunsku potporu tezi o dopustivosti laži smješta na sam kraj elegije, remeteći tako (neznatno i jedan jedini put!) Marulićev pripovjedni slijed (103–106). U *Instituciji*, naime, starozavjetna kušnja Abrahamova i navod iz Evanđelja po Luki (24,28: Isus se ... »pričini kao da ide dalje«) prethode spomenutim primjerima hinjene ludosti. Kad je riječ o elipsama u Crijevićevoj epitomi, od krupnih novozavjetnih i patrističkih Marulićevih primjera u Agićevu rubriku *penitus omisit* pripadaju apostol Petar, pustinjač Arhebije, opat koji je pretvaranjem spasio redovnika Šimuna (528,5–14; 529,3–18; 529,19–38).¹¹

No, kako rekosmo, Crijević nije preuzeo samo pripovjednu podlogu Marulićeva poglavlja. Svi su Marulićevi primjeri i drugdje u *Instituciji*, u skladu s generičkom tradicijom, u službi stanovita nadređenoga poučka. U ovom poglavlju Marulićev je *praeceptum* to da postoje opravdani, a ponekad i nužni razlozi za himbu i laž. Taj temeljni doktrinarni stav u cijelosti preuzima Crijević, iznoseći ga, štoviše, s eksplicitnošću u koju se Marulić očigledno žacao upustiti (usp. 108: i sam Bog je dokaz da je ponekad laž vrhunska mudrost).

I drugi diskurzivni odsječci Crijevićeve elegije vjerno registriraju odgovarajuća mjesta u predlošku. Elegija započinje istim jakim citatom iz Evanđelja po Ivanu kojim se poslužio i Marulić: *On bijaše ubojica ljudi od početka i nije stajao čvrsto u istini, jer u njemu nema istine. Kad god govori laž, govori svoje*

¹¹ Ovdje i nadalje Marulićev izvornik navodim prema izdanju u *Sabranim djelima (Institucija II, Split 1987., preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić)*, dodajući brojevima stranica radi lakše orijentacije oznake redaka.

vlastito, jer je lažac i otac laži (Iv. 8,44). Poslije istovjetnoga pripovjednoga uzmaha, u kojem se u obojice autora zapravo *extra causam* nižu primjeri istinoljubivih pravednika, o kojima se inače neće raspravljati, Crijević s doslovnim osloncem na Marulića najavljuje pravu temu elegije: laž je opravdana ako sprečava veće zlo (17–22; usp. identičan izraz *maius bonum omittere* u oba teksta). Jednak se odnos može razabrati i u preuzimanju sentencioznoga komentara o tome kad varka ima prednost pred istinom (47–48) ili u izboru formulacije koja treba prikriti pripovjedni šav između starozavjetnih i novozavjetnih primjera (75–76).

Nije odsudan, ali vjerojatno jest najdojmljiviji pokazatelj Crijevićeva odnosa prema prepjevanom predlošku to što je dubrovački pjesnik mjestimično uvažavao čak i površinsku strukturu Marulićevih rečenica. Primjerice, kad Marulićev pripovjedač u dva uzastopna pitanja pita kako je drukčije mogla postupiti žena koja je prikrila Davidove glasnike, i Crijevićev pripovjedač poseže za dvočlanim upitom (41–44); istovjetnom, upitnom formulacijom počinje u oba teksta i odsječak o postupku Abrahamovu (93 : 530,1–3).

Uzredno navedena tročlana latinska sintagma iz početnoga dijela elegije (17–18) upozorava, napokon, i na to kolik je Crijevićev dug prema Maruliću i u leksičkom izboru. Marulićevu nizu *uel metu uel odio uel gratia* odgovara u Crijevića *non metus, aut odium...non gratia* (13); *Aegyptie obstetrices* prelaze u Crijevića u jedninu: *obstetrix ... Aegyptia* (29); *Raab meretrix* u dva se teksta razlikuje tek jednim ortografskim detaljem (31); jaka sintagma koja najavljuje epizodu s Juditom neizmijenjena je preuzeta od Marulića (*mera mendacia*: 53); za sv. Pavla u *Instituciji* se kaže */caput/ nazareorum more...totonderit*, u elegiji */crines/ de more totondit Nazaraeorum* (77–78) itd. Pojedinačne podudarnosti poput *pseudopropheta* (6), *mysteria* (25), *obniti* (85), nema ni smisla navoditi.

Dakako, suvišno je dokazivati da jedan od najvećih stilista cjelokupnoga hrvatskoga latinizma ne postupa na taj način zato što drukčije ne bi znao nego zato što želi respektirati i duh i slovo Marulićevih formulacija. Potvrdu za to kako je podrobno Crijević poznao latinsku pjesničku tradiciju i za kakvim je nesvakodnevnim verzifikacijskim rješenjima prema potrebi mogao posegnuti, zainteresirani će čitalac naći već u petom stihu njegove elegije, čiji je dočetak, kao legitimacijska natuknica znalcima, preuzet iz Prudencijeva *Podrijetla grijeha (Hamart. 1,614)*. Za istim će probranim citatnim ornamentima Crijević u svojem prepričavanju izdašnije posegnuti na još jednom mjestu, o kojemu će, zbog njegove posebnosti, još biti riječi.

Ako je intertekstualna spona nedvosmisleno ustanovljena, ako su razine dodira između parafrastičkoga predloška i stihovane parafraze odgonetnute, jedno važno pitanje prije od svih drugih iziskuje odgovor: čime je Crijević bio ponukan da prepjeva Marulića, i to baš *Instituciju*, i to baš poglavlje o laži?

Iako se rasprava o pragmatičkoj dimenziji Crijevićeve elegije ne može svesti na strog istražiteljski upit *Cui bono?*, u slučaju poput Crijevićeva ni takva karikaturna strogost ne bi bila sasvim besmislena. Nije neobično da humanisti

sastavljaju parafraze, ali to su u golemu dijelu prerade antičkih tekstova, baš kao što je to Crijevićev didaktički epilij *Anatomia*, koji u Agićevu prijepisu prethodi elegiji *De veritate et mendacio officioso*; riječ je o verzificiranom ekscerptu četvrte i osme knjige priručnika *De medicina* Kornelija Celza (1. st. posl. Krista). U parafraze novovjekovnih autora humanisti se upuštaju kudikamo rjeđe, a pogotovu nisu česte parafraze suvremenika, i to živih: ne treba zaboraviti da je Marulić više od tri godine nadživio Crijevića (5.1.1524. : 15.9.1520.).

Bilo bi, dakako, najlagodnije odgovor potražiti u obijesnom Crijevićevu stihotvoračkom impulsu kojim je rimski *poeta laureatus* htio pokazati da svaki tekst bez posebna napora može pretočiti u čitljive stihove. Za takvim je, primjerice, objašnjenjem posegnuo Agić, a spremno ga prihvatio Radelja, tumačeći pobudu s kojom se Crijević upustio u spomenuti heksameterski prepjev odabranih poglavlja iz Celzova liječničkoga udžbenika: »U ovom djelcu Ilija nije htio pokazati ništa drugo doli sebi svojstvenu lakoću u pisanju stihova...«. ¹² Takvo naoko zdravorazumsko rješenje o ludičkoj motiviranosti nalazi potporu u samoj *Anatomiji*, u koju je Crijević, bez ikakva pokrića u izvorniku, pri sredini uvrstio dva stiha naglašene opscenosti (169–170), očigledno ne hajući za to hoće li time sablazniti svoje pobožnije čitaoce. No u Marulićevu slučaju, kako smo vidjeli, takvih ispada ni izdaleka nema, pa bi bilo vrlo teško Agićevo objašnjenje protegnuti i na tu parafrazu.

Te se dvije parafraze, bez obzira na njihov izravan dodir u kodeksu, teško mogu razumjeti kao proizvod iste duhovne zaokupljenosti pa je zacijelo najrazumnije pretpostaviti različito vrijeme njihova nastanka. Nije nepoznato da je Crijević naglašeniji interes za sakralne teme počeo pokazivati od vremena kad se — u podmakloj dobi — stao spremati za svećenički poziv, dakle, otprilike, od 1510. naovamo. ¹³ To grubo omeđeno razdoblje moglo bi se nešto preciznije odrediti uzmemo li u obzir bilješku kojom je Agić popratio 16. stih Crijevićeve elegije, upozoravajući na to kako je gotovo identičan stih, s nepravilnom prozodijom riječi *eremus* u kojoj je srednji slog neočekivano kratak, Crijević upotrijebio u prvoj elegiji prve knjige, koja je posvećena Navještenju Marijinu, a završava pozivom Bogorodici da zaštiti Vladislava Jagelovića. ¹⁴ Da je Crijević sam sebe citirao, nema nikakve sumnje. Pitanje je, dakako, koji je od dvaju stihova nastao prvi. Dvije su indicije koje govore u prilog prvenstva stiha koji se

¹² Usp. 195 AMB, p. 170 : *In hoc opusculo Aelius nonnisi facilitatem sibi propriam conscribendorum versuum ostentare voluit.*

¹³ Usp. Škunca *o.c.*, str. 110.

¹⁴ Usp. 1,1,280: *Turba eremi cultrix religiosa pii* i 8,7,16 (=parafraza): *Turba eremi docuit religiosa pii*. Interesantno je da je upravo na tu prozodijsku nepreciznost upozorio i G.N. Sola »Archivio storico per la Dalmazia« 9 (1934) XVI/95, str. 527, iako on o Agiću, po svemu sudeći, nije ništa znao. Vrijedi upozoriti da se u toj bilješki Agić, koji dokazano nije znao grčki, upušta u nevjerojatnu jezikoslovnu spekulaciju ne bi li obranio Crijevićevu prozodiju.

nalazi u pjesmi upućenoj hrvatsko–ugarskome kralju. S jedne strane, teško je vjerovati da bi se Crijević izlagao opasnosti da sastavak koji zauzima počasno mjesto u zbirci i upravljen je osobi na tako visokom položaju bude razobličen kao *cento*, makar i u detalju. S druge strane, stih koji se javlja u prvoj elegiji kontekstualno se doimlje daleko prirodnijim od stiha koji zatječemo u prepjevu Marulićeva poglavlja, gdje je cijeli pentametar samo učena, i ne sasvim razgovijetna, perifraza za pustinjake. Prema Solinu nagađanju u prvoj se elegiji aludira na događaj iz 1512.¹⁵ Ako je to točno, tada bi ta godina morala biti i *terminus post quem* za Crijevićevu elegiju *De veritate et mendacio officioso*.

Poznato je da je Crijević posljednje desetljeće života proveo u rodnom gradu na mjestu prvoga gimnazijskoga rektora. Već bi se po toj goloj biografskoj koincidenciji moglo nagađati da njegov prepjev nije bez stanovitih didaktičkih primisli, pogotovu zato što znamo da je kao savjestan predavač cio niz antičkih autora, poput Plauta, Vergilija, Propercija, sustavno pokušavao približiti đlačkom uzrastu. Ipak, teško je pomisliti da su učenici bili najprimjerenije slušateljstvo za tako delikatno etičko gradivo kakvo se dotiče u četvrtom poglavlju četvrte knjige *Institucije*, a još teže da je Marulić bio propisani školski *auctor* — ma koliko nam takva mogućnost izgledala privlačnom. Najlogičnijim nam se čini u Crijevićevoj parafrazi vidjeti pokušaj kojim životno zreli *studiosus theologiae* prizivanjem na autoritet želi raščistiti neke osobne, praktičnomoralne dvojbe, upravo one koje su mu se s osobitom žestinom morale nametati poslije odsudne mijene u njegovu životu. Uz te, osobne pobude ne treba nimalo podcijeniti ni vanjske poticaje kojima je to teološki izazovno razdoblje zacijelo obilovalo: ne treba zaboraviti da i Crijević i Marulić pišu u predvečerje reformacije kad premnoga pitanja predugo ostaju bez uvjerljiva odgovora.

Razumije se, takvo zaključivanje odvodi na put na kojem filolog po naravi stvari mora prepustiti vodstvo teologu. No i ono što bez toga priželjkivanoga istraživanja možemo zaključiti za povijest je hrvatske književnosti u razdoblju humanizma višestruko važno: (1) Marulićevo najpoznatije djelo još je za njegova života poslužilo kao prepjevni predložak drugom velikom hrvatskom latinistu; (2) nasuprot uvriježenu mišljenju, Ilija Crijević ipak je pratio književnu produkciju svojih sunarodnjaka, i to izvan Dubrovnika; (3) Crijevićeva parafraza najranije je svjedočanstvo za aktualnost Marulićeva učenja o laži, pola stoljeća mlađe od prve zabilježene reakcije Inkvizicije; (4) napokon, u Dubrovniku je početkom devetnaestoga stoljeća postojala svijest o vezi dvojice ponajvećih hrvatskih humanista, iako se sama *Institucija* vjerojatno nije prečesto čitala.

Ostaje, na samome kraju, još malo prostora za pretpostavku koja se na ovom mjestu jednostavno mora izreći, makar i šaptom. Čitalac koji bude pozorno uspoređivao lijevu i desnu stranu priloženih tekstova uočiti će da je Crijevićeva

¹⁵ G.N. Sola »Archivio storico per la Dalmazia« 9 (1934) XVI/95, str. 529 (bilješka).

priča o Juditinoj spasonosnoj laži kudikamo najdulja od svih njegovih egzempla: obaseže točno jednu petinu elegije (53–74). Isti je primjer u Marulićevoj *Instituciji* vrlo sažeto ispričan, bez podrobnosti o Holofernovoj smrti, bez spomena o tome kako se Judita, u pratnji sluškinje, noću iskrala kroz asirske redove i donijela vojskovođinu glavu kao dokaz svojega pothvata. Nasuprot tomu, Crijević je u evokaciju te biblijske epizode uložio poseban trud: stihovi posvećeni Juditi puni su neokrnjenih ili prilagođenih citata iz antičkih tekstova, lako odgonetljivih aluzija, ali i reminiscencija koje pri površnijem čitanju lako mogu promaknuti. Primjerice, snažan karakterizacijski sud o čistoći Juditine duše lektirna je posuđenica iz Apulejeve *Apologije*, u kojoj gotovo iste riječe izabire car Hadrijan za nadgrobni natpis prijatelja Vokonija (*Apol. 11*). To što je Holoferno od pijanstva i pospanosti ne samo obamro nego i »pokopan«, prepoznatljiva je metafora koja nedvosmisleno upućuje na Vergilija (*Aen. 3,265*); trzaji njegova obezglavljena tijela opisani su upravo onako kako se to čini u rimskoj epskoj tradiciji, istim glagolom, na istoj poziciji unutar stiha (58 : *Stat. Theb. 9,757*; usp. i Ovid. *Met. 6, 560*); kad se Judita skrovito, »na prstima«, šulja kroz asirske redove, njezin se oprezan hod evocira slikom kakva se zatječe u basnopisca Fedra (*pede suspenso /63/ : suspenso pede /Phaed. 2,4,18/*), a neprijateljsko okruženje naziva se upravo onako kao u Vergilijevoj *Eneidi* (63: *Aen. 1,245*); oduševljen doček na koji Judita nailazi u Betuliji od riječi do riječi odgovara srdačnosti kojom sicilski vladar Acest ugošćuje prognane Trojance (*gratur reducem /65/ : gratur reduces /Aen. 5,40/*) — itd. Nije, dakle, posrijedi samo gol kvantitativni argument. Zašto je Crijević — koji je, dakako, poput svih novolatinskih pjesnika, jezik učio iz uzornih autora i uzornih djela, prisvajajući i nesvjesno leksik, sintaksu, formule — čekao upravo epizodu o Juditi za ovakav neobuzdani *display* učenosti, a inače je smjerno preuzimao gotove Marulićeve formulacije, kad mu je god to stega stiha dopuštala? Je li doista riječ samo o slučaju, o podudarnom vjerničkom stavu dvaju humanističkih prvaka koji dijele istovjetno, duboko poštovanje prema hrabroj betuljskoj udovici?

Dakako, na takva uzastopna sugestivna pitanja *postulator causae* mogao bi dobiti zdravorazumski odgovor da je Crijević, kao humanist, kršćanin i svećenik, svojim obrazovanjem, odgojem i zvanjem do priče o Juditi mogao doprijeti na bezbroj drugih načina, a ne tako što bi je morao čitati baš u Marulićevu hrvatskom izvorniku. Da ne idemo predaleko i ne dozivamo u pomoć drugu, teže istraživu nabožnu literaturu: i jedan su i drugi podrobno poznavali Sveto pismo, pa tako i Knjigu o Juditi. Napokon, protiv takva izravna dodira, kojim bi skandalozno bila opovrgnuta Crijevićeva višekratno iskazana odbojnost prema narodnom jeziku, govori i elementarna kronologija: *Judita* se u tiskanom obliku prvi put pojavila jedanaest mjeseci nakon Crijevićeve smrti.

Takav dvostruki prigovor nije i posljednja karika u lancu mogućih dokaza i protudokaza. Zoran opis Holoferneve smrti, za kojim smo uzalud tragali u *Instituciji*, kojega nema ni u Starom zavjetu, ne izostaje, kako znamo, u *Juditi*, a ne izostaje, vidjeli smo, ni u Crijevićevoj parafrazi. Ako Holoferno i u Marulićevu hrvatskom epu i u Crijevićevoj latinskoj elegiji skončava na isti način (*Hronu*,

*strepī sobom, ležeći on uznač, / darhta ruka s nogom, vas se oslabi pak / izdaše; ne bi jak; garkljanom siča karv: /1569–1571/ : Palpitat incisa truncus utrinque gula / Sanguineosque vomit per strata rubentia rivos: /58–59/), je li to doista samo zato što su oba hrvatska humanista u istih antičkih autora naučila kako umiru epski zlikovci? Ili ta neporeciva motivska podudarnost ipak nije samo tipološka? S druge strane, kad je riječ o kronološkom prigovoru: *Judita* je 20 godina ležala u rukopisu i vjerojatno na ovaj ili onaj način bila dostupna zainteresiranu čitaocu. Uostalom, ako se za *Juditino* postojanje, kako je odnedavno poznato, u Mlecima znalo nepuna tri mjeseca nakon njezina dovršetka, zašto se za spjev takva prekretna značenja ne bi znalo u zemljopisno i jezično bližem Dubrovniku?¹⁶*

Ovo nije prigoda da se i dalje upuštamo u piramidu konjektura. Dopustimo da hipertrofirana epizoda o Juditi sama po sebi ne može biti potvrda za to da je Crijević čitao Marulićev hrvatski ep; dopustimo da to ne može biti ni frapantna motivska sličnost u jednom, makar i ključnom detalju priče. No nije odsudno pitanje u tome da li je Crijević *Juditu* poznao iz prve ruke ili po čuvenju. Za nacionalnu književnu historiografiju od goleme je važnosti već i to što je prvi ep na hrvatskom jeziku pobudio zanimanje i onih suvremenika koji su deklarativno otklanjali svako književno stvaralaštvo osim latinskoga. U to, vjerujem, ne bi trebalo biti sumnje. Ako je svaka parafraza, koja nije opterećena travestijskom ili parodijskom intencijom, svojevrsan *hommage* autoru predložka; ako je u dosljednom pripovjednom sažimanju Juditin egzempl u Crijevićevoj elegiji jedina, i to krupna iznimka; ako upravo ta priča pokazuje najveću elaboriranost na razini izraza: zar je doista preuzetno pretpostaviti da je zaprisegnuti latinist Ilija Crijević barem na taj, neizravan način, htio iskazati poštovanje prema suvremeniku i sunarodnjaku Marku Maruliću, ne samo kao bogoslovnom autoritetu nego i kao tvorcu prvoga epa na zajedničkom materinskom jeziku?

¹⁶ Usp. pismo Jerolimu Ćipiku od 19. srpnja 1501. koje je objavio Miloš Milošević: *Marko Marulić: Sedam pisama*, »Colloquia Maruliana« I, Split 1992, str. 37.

DE VERITATE COLENDI MENDACIOQUE FUGIENDO¹⁷

vv. 1–6: Alioquin, quomodo Christi serui dicerentur, qui ueritas est, si mendacii animum applicarent? Aut quomodo Deo placere possent, si diaboli opera emularentur? Ille homicida erat ab initio et in ueritate non stetit, quia non est ueritas in eo. Cum loquitur mendacium, ex propriis loquitur, quia mendax est et pater eius. (518, 14–20)

vv. 7–8: Quoniam uero os, quod mentitur, occidit animam, iccirco Ananias ... mendaciter prophetans per Hieremiam arguitur deuoueturque. (...) Eo ipso anno mendacium morte diluit. (519,27–30)

vv. 9–12: At etiam Hieremiam in Aegypto lapidatum dicit aliquis, licet uera annunciat. (519,32–33)

vv. 13–14: Multi preterea ex prophetis extrema pati quam uera reticere preoptarunt, cum ob hoc a Deo dirigerentur, ut regum populorumque uitia corriperent et eis poenas denuntiarent. (519,37–520,2)

vv. 15–16: Post prophetas fidissimi ueri assertores extitere apostoli martyresque et reliqui, qui eos imitati aut docendo aut reprehendendo aut predicando nunquam quicquam locuti sunt uel metu uel odio uel gratia. (520,25–28)

vv. 17–22: Interdum tamen simulare et dissimulare et mentiri necessarium, cum scilicet ita res cadet, ut, nisi mendacium perpetretur, aut grauius peccatum committendum erit aut maius bonum omittendum. (521,6–10)

¹⁷ Za izvor Marulićevih citata i njihove oznake usp. bilj. 11. Kad je riječ o Agiću, poštujući dokumentarni karakter rukopisa sustežem se od bilo kakvih intervencija u njegovu ortografiju ili interpunkciju te izostavljam samo fakultativne nadslovne oznake. Najvažnije razlike između Radeljina i Agićeva prijepisa jesu u sljedećim stihovima: 3 (*deposcit* : deponit); 14 (*viros* : pios); 18 (*omittetur* : omittatur); 22 (*peritura* : paritura); 38 (*Achtitophel* : Achitophel); 58 (*mancus* : truncus); 67 (*hostile* : hastile); 75 (*dicas* : dices); 90 (*regit* : tegit); 94 (*dissimulare* : dissimulasse).

DE VERITATE ET MENDACIO OFFICIOSO^(a)

- Cui pater est mendax, loquitur mendacia; verum
 Ex vero Christus quid, nisi vera, refert?
 Sic homicida novus verum deponit, adoptat
 Mendacem infelix, ut fuit ille, patrem.
 Sic quoque se sobolem profitetur complicitis hydri, (5)
 Quisquis mentitur Pseudopropheta Deum.
 Namque animam obscurae damnat corpusque gehennae
 Os domino mendax exitiale suo.
- p.347/** Non imbres lapidum, dirosque exhorruit ignes,
 Carnificisque manus, verbera, tela, cruces, (10)
 Gavisus fragilis vitae tot damna pacisci
 Qui vero didicit vera parente loqui.
 Non metus, aut odium cogit, non gratia falsum
 Dicere, veridicos vera tacere pios.
 Quod cum Martyribus prisci docuere Prophetae, (15)
 Turba eremi^(a) docuit religiosa pii.
 Ne graviora tamen fiant delicta, bonumque
 Majus omittatur fingere multa licet:
 Fingere, ne dicam mentiri; quod prope sanctos
 Non semper perhibent dedecuisse viros. (20)
 Immo levis culpae delectus et optio fiat,
 Quae magnum felix est paritura decus.

^(a) Ut praecedens Opusculum ex alieno suum fecit, ita et hujus normam, exempla, sententias omnes desumpsit Aelius ex cap. 4. Libri IV. operis, quod Marcus Marulus Spalatensis concinnavit sub titulo *De ratione bene ac beate vivendi*. Pleraque tamen Aelius vel penitus omisit, vel multo contractius exposuit, ut conferenti Elegiam hanc cum illo Maruli capite facile constabit. Ex hac etiam collatione multa satis obscure heic expressa reddentur perspicua.

^(a) /=v.16/ *Eremus* Graecum nomen est, et quidem adjectivum *desertum*, seu *solitarium* significans; eique subintelligitur substantivum *locus*. Aelius et heic, et v. 280. Eleg. I. Lib. I. secundam syllabam corripuit, secutus exemplum Aurelii Prudentii, qui saltem duobus locis idipsum fecit, nempe *Psychomachiae* v. 439. seu v. 62. ubi agit de pugna Luxuriae et Sobrietatis; ait enim *Excidit ergo animis Eremi sitis?* et *Enchiridii* v. 45. inquiring *Fervebat via sicca Eremi serpentibus atris*. Dixi Prudentium *saltem* duobus locis syllabam secundam vocis *eremi* corripuisse; multi /**p. 348/** enim *Cathemerinon, Hymn. ad Incensum Cerei Paschalis* v. 93. legunt *Cui jejuna eremi saxa loquacibus / exundant scatebris*: at alii legendum volunt *Cui jejuna viae saxa medentibus etc.* Nec ideo culpandus videtur aut Prudentius aut Aelius: Graeci enim ipsi, quamvis eam syllabam in casibus obliquis producant, corripunt tamen in casu recto. Latini vero, licet utantur vocibus Graecis, eam quantitatem tribuere consueverant penultimis syllabis casuum obliquorum, cujus quantitatis est eadem syllaba in casu recto; ut videre est in vocibus *Stephanus, Exodus* etc. Nota etiam, huic simillimum esse memoratum versum 280. Elegiae I. Lib. I.

vv. 23–24: Abraham, cum per spiritum nosset Sarre, uxoris sue, pudicitiam, Domino protegente, quocumque perrexisset, tutam fore, uite tamen sue ob eius formam improbos homines insidiaturos dubitans, sororem suam esse dicebat. (521, 11–15)

vv. 25–26: Iacob etiam, cum benedictionem primogeniture, iure quod emerat a fratre, sibi debitam aliter uendicare non posset, primogeniti formam assimilata, patrem decipit, benedicitur. (...) Non audeo dicere hoc commento eum quicquam deliquisse, qui ... meruit uidere ... Dominum summitati innixum, a quo non fraudis alicuius exprobrationem accepit, sed e contrario ... (...) Sed ista ita dispensantur, ut non uitium iudicentur, sed mysterium. (521,35–522,16)

vv. 27–28: Ioseph apud Pharaonem in Aegypto primo loco habitus fratres, a quibus uenditus fuerat, eo uenientes, ut frumenta emerent, se non agnoscere ipsis incognitus fingit obiectoque, quod exploratores essent, in carcerem compulit. (522,22–26)

vv. 29–30: Aegyptie obstetrices iusse prefocare mulierum Hebrearum mares pueros obtemperaturas se Pharaoni monstrabant nec tamen obtemperauerunt. (...) Quamobrem dicit Scriptura: *Quia timuerunt obstetrices Deum, edificauit eis domos.* (...) Quicquid tamen horum sit, mercedem meruit pietas etiam mendacio uelata. (523,11–22)

vv. 31–32: Raab meretrix, certa Israhelitas Iosue duce urbem Hierico, in qua erat, funditus euersuros, exploratores eorum domi receptos non prodidit, quin immo operuit lini stipula et querentibus abisse dixit. Cumque Hierico solo equata omnes passim trucidarentur, ipsam cum suis omnibus intactam reliquerunt. (523,23–28)

vv. 33–34: Mendacium Gabaonitis attulit salutem, sed abstulit libertatem. (...) Sed si preceperat iam pridem Dominus omnes gentes illas internitione deleri, cur solis deinde mendacibus parcere uoluit? Quod scilicet nulli obesse, sed tantum sibi prodesse mendacio quesierant. Ac ne omnino impune mentitos crederes, mancipiorum more seruierunt. (523,36–524,15)

vv. 35–36: Daudid secundum cor Dei electus, capitalem Saulis odium declinans, cum Noben peruenisset, finxit se a rege missum et decepto Achimelech sacerdote panes ab eo accepit ensemque Golie Gethi, quem ipse ex prouocatione interemerat. Inde pergens uenit ad Achim, Getheorum regem, et periculum ueritus insaniam simulauit dimissusque abiit. Vtrunque dolum summa excusat necessitas: sacerdoti illis, ne inedia periret, regi, ne gladio. (524,16–24)

vv. 36–40: Iterum ad Achim fugiens cum suis benigne admodum est receptus. Et cum e Philistinorum pagis predas ageret, uiros ac mulieres internitione tollens, ne res ad regem referri posset, ita illi uerba dabat, ut crederet ipsum mala Israhelitis inferre. (...) Idem Absalone filio persequente, cum a Hierosolymis fugeret, negocium dedit Chusi Arachite, ut Absaloni adherens Achitophelis, ducis eius, consilia sugillaret. (524,25–36)

vv. 41–44: Quid mulier illa, que extento super os putei uelamine finxit se ptisanas siccare et nuncios Daudid ibi latentes Absalonis seruis insequentibus non indicauit, sed gustata aqua illos festinanter abisse respondit? (525,7–10)

Officiosa Abraham neque enim mendacia vitat,
 Ut vitae sapiens consulat inde suae.
 Te quoque mentiri fratrem mysteria cogunt, (25)
 Nec tua displicuit fraus, Iacobe, Deo:
 Tu quoque, ut agnoscant crimen, laudaris, Ioseph,
 Finxisse, et fratres insimulasse reos.
 Fallit et obstetrix Pharaonem Aegyptia regem;
 Dicitur inde tamen demeruisse Deum. (30)
 Rahab quoque quaesitos meretrix abiisse quod ausa est
 Exploratores dicere, salva fuit.
 Nec sibi perjuro prodesse volentibus ore
 Fraus Gabaonitis perniciosa fuit.
 Teque, sacer David, mentita insania servat; (35)
 Verba Sacerdoti nec dare crimen erat:
p.348/ Sive Philistinus Rex fallitur, ore doloso
 Seu Dux Achitophel decipiendus erat.
 Explorare tui secreta nec immemor hostis,
 Nec rudis es fraudes dissimulare tuas. (40)
 An, rogo, Davidicos falso sermone ministros
 Protegat? an vera prodere voce velit;
 Vafra nec imponat mulier quaerentibus illos,
 Quos ptisanæ clausit commodioris ope:

vv. 45–46: Debitne, quod res erat, non dissimulare et innocentes prodere interfectoris? (525,10–12)

vv. 47–48: Mea quidem sententia minus displicet, si modo displicet, pietate mixta simulatio quam ueritas crudelitate. (525,14–16)

vv. 49–52: Salomon, regum sapientissimus, in re dubia sententiam laturus, non nisi simulationis usurpatione inuestigauit ueritatem. *Afferte mihi gladium — inquit — et diuidite infantem uiuum in duas partes, et date dimidiam partem uni et dimidiam alteri!* (525,18–22)

vv. 53–74: Quis tamen Iudit uidue sutelas dolosque et mera mendacia audet accusare, quibus patriam obsidione, Iudeam omnem, hoc est, Dei populum seruitutis periculo liberauit? (...) Quid multa? Omnes uni foemine gratias agere et eius uirtute beneficioque salutem, quam iam desperauerant, se consecutos palam fateri ... (525,32–526,14).

vv. 75–76: Ac ne hoc simulandi fingendique genus ueteribus tantum (ut multa) non ratione, sed indulgentia permissum fuisse putetur, uideamus, an etiam nouis et Euangelica perfectione excultis hominibus licuerit aliquando simulasse. (526,23–27)

vv. 77–82: De Paulo apostolo in Actis relatam legimus, quod cum Timotheum discipulum, cum matre Iudeus esset, propter Iudeos circumciderit, tum quod sibimet in Cenchrus nazareorum more caput totonderit, demum quod Hierosolymis Iacobi apostoli et seniorum consilio atque persuasum, ne uideretur discessionem docere a Lege Iudeisque fidelibus prohibere circumcisionem, quibusdam nazareis secum assumptis una purificatus templumque ingressus sit ac tandiu cum illis fuerit, donec tonsis de more crinibus uota perficerent sacrificiumque offerrent. (...) Sic ista omnia, que dicta sunt, Paulum non simulate, sed licenter, ut Iudeum inter Iudeos egisse credimus omnibusque omnia factum, ut omnes lucrificaret. (526,28–527,16)

- Scilicet occidi clausos putealibus undis (45)
 Tegmine sublato sanguinolenta sinat?
 Os mendax praestat vero, simulatio cuius
 Praestat inoffensam cum pietate fidem.
 Sic Salomon, cuius clara est sapientia, ficta
 Matrem, quae vera est, impietate probat. (50)
 Infantem nam, quo pietas materna patescat,
 Scindendum in partes iudicat esse duas.
 Sic mera commendant* Iudith mendacia, Regem
 Quae forma, et ficta prodicione capit,
 Felices commenta dolos; vultuque protervo (55)
 Lascivit fallax, mente pudica manet.
 Sic, modo qui fuerat somno vinoque sepultus,
 Palpitat incisa truncus utrinque gula;
 Sanguineosque vomit per strata rubentia rivos:
 Illa dolo victrix justa trophaea refert; (60)
 Foemineaque manu sublata est regia cervix,
 Quod comes occultum sedula portat onus:
 Sic pede suspenso est medios elapsa per hostes,
 Officio noctis freta, juvante Deo.
p.349/ Gratatur reducem Bethulia tota, soluti (65)
 Gratantur cives obsidione gravi.
 Namque hastile caput gestat pro turribus altis,
 Barbara et insolito castra timore fugat.
 Ergo agit illa pias tanto pro munere grates,
 Immensoque refert fortia facta Deo; (70)
 Quod votis, precibusque piis, lachrymisque precata est
 Pro patria supplex, strataque Iudith humi.
 Quod si ope divina constat victoria; laudent
 Quo mage foemineos saecula cuncta dolos?
 At dices: Veteris Templi haec versutia; Christus (75)
 Figmenta admitti qualiacumque vetat.
 Cur ergo Paulus crines de more totondit
 Nazaraeorum, priscaque sacra facit?
 Iudaeosque sinit praepudia ponere? Gentes
 Non sinit? et legem dedocet atque docet? (80)
 Omnia commentus lucretur ut omnia, mores
 Finxit, ut ad mores transferat ille suos.

*correxī ex: *mea commenda(n)t.*

vv. 83–92: Ceteris autem in rebus etiam apostolicis ac sanctis uiris ac mulieribus simulare, fingere, mentiri summe interdum pietatis ingentisque prudentie fuit. Diuus Hieronymus ad Rusticum monachum scribens testatur uidisse se in Aegypto adolescentem, cum stimulis libidinis resistere atque obniti posse iam desperasset, abbatis solerti simulatione seruatum. Dicam — inquit — quod in Aegypto uiderim. Grecus adolescens erat in coenobio, qui nulla continentia, nulla operis magnitudine flammam poterat carnis extinguere. Hunc periclitantem pater monasterii hac arte seruauit: Imperat cuidam uiro graui, ut iurgiis atque conuitiis insectaretur hominem. Qui post irrogatam iniuriam primus uenit ad querimoniam. Vocati testes pro eo loquebantur, qui contumeliam fecerat. Flere ille coepit contra mendacium, nullus alius credere uere ueritati. Solus pater defensionem suam callide studuit opponere, ne abundantiori tristitia absorberetur frater. Quid multa? Ita annus ductus, quo expleto interrogatus adolescens super cogitationibus pristinis, an adhuc aliquid molestie sustineret. Pape — inquit — uiuere mihi non licet, et fornicari libet? Num queso, consultius meliusve fecisset abbas nihil tale confingere et discipulo in eterne mortis discrimen ruenti non subuenire, cum presertim nullo alio remedio ab imminente pernicie eximi potuerit? (528,15–529,2)

vv. 92–96: Quid Abrahe, celebratissimi inter Aegyptios anachoretas uiri, simu-latio, quante erga proximum charitatis, quante miserationis fuit? Posito quippe mo-nachali habitu secularia sumpsit indumenta, ne posset agnosci. Et peregre profectus, neptim, quam iuxta se nutriens diu sanctorum operum sociam habuit, diaboli tandem latrocinio sublatam anxie perquisiuit. Illa enim iuuenis cuiusdam libidini semel con-sentiens criminisque conscia patruī conspectum ferre non ualens, clam ad urbem effuge-rat et iam desperatione quadam corpus uulgando pecuniam demerebat. (530,1–11).

vv. 97–98: Quidam etiam obtegende sanctitatis causa simulationis latebram subi-ere, ne forte honorati placerent sibi et pro inani gloria ueram amitterent. (531,5–7)

v. 99: Sed neque illis figmenta obfuerunt, quas uirorum nominibus tegumentisque sexum aliquando celasse constat, cum id ea ratione egerint, ut commodius Christo, quem nihil latet, deseruissent. (532,5–8)

v. 100: Eugenia, Philippi consulis filia (Eugenius credita) etiam abbatis officio defungi Alexandriae meruit. In eadem urbe Euphrosina uirgo, sub Smaragdi nomine latens, monachi uitam duxit. (532,9–12)

vv. 101–102: Sic Marina Marinus, Theodora Theodorus, Pelagia Pelagius credite, inter uiros prestiterunt sanctitate, sexu occultato. Finxerunt se esse, quod non erant, ut essent, quod esse debuerunt, nihil omittentes quod ad perfecte consummateque religionis cultum pertineret. (532,12–17)

vv. 103–104: Sed talis hec Domini erga Discipulos fictio, qualis et illa quondam erga Abraham tentatio. (530,30–32)

vv. 105–108: Postremo fingi aliquid etiam sine ulla culpa posse quis dubitat, quando quidem Veritas illa, in quam nullum prorsus uitium cadere potest, in Euangelio fingere dicitur: *Et ipse — inquit — se finxit longius ire.* (530,25–28)

- Multa pios simulare decet: nulloque labore,
 Quae fuerat nulla victa libido fame,
 Cui nulla obniti poterant moderamina flammae, (85)
 Mendaci extincta est saepius illa dolo.
 Insimulat juvenem caesum per vulnera falsis
 Testibus, atque reum criminis auctor agit.
 Ille nequit vero mendacia vincere fletu,
 Censuram iudex conscius arte tegit: (90)
 Sic extinctus amor juvenis fraenumque recepit:
 Ut clavus clavo truditur ille furor.
- p.350/** Quis te, sancte senex, tacitum dimittat? amictu
 Quem posito Monachum dissimulasse ferunt,
 Ut revoces neptem, quam turpia lucra secutam (95)
 Audieras corpus prostituisse suum.
 Nam quid ego hic referam, mendax insania quorum
 Stultitiam finxit, promeruitque Deum?
 Quid referam sexum mentitas saepe virilem?
 Eugenium, quid te? sive, Smaragde, loquar? (100)
 Totque alias? quarum simulatio sancta docetur
 Insignis vitae norma fuisse piae.
 Quid moror? en natum sacram deducit ad aram
 Ipse Abraham, summo ficta jubente Deo:
 Longius et faciem peregrini effingit euntis (105)
 Christus, inexhausti fons et origo boni.
 Ergo, quod interdum sapientia fingere summa est,
 Nedum homines, verum numina magna probant.
 Quod Pietas cogit facere, et fas dicere: quicquid
 Permixtum est fugias impietate gravi. (110)

vv. 109–110: Hec sunt quidem iuste atque interdum etiam, ut diximus, neces-sarie fingendi ac mentiendi cause. Cetera uero mendaciorum genera pernicioosa mortiferaque habentur. (532,18–21)

2.

Istražujući zamršene putove Marulićeve tekstne predaje zabilježio sam još poodavno podatak na koji sam naišao u poznatom Kristellerovu registru humanističkih rukopisa, prema kojemu bi kodeks *CCXXVII (354)* veronske kaptolske knjižnice morao sadržavati i dva Marulićeva lista: 54–55v.¹⁸ Osobito me gociala zagonetna Kristellerova formulacija: *From M. Marulus*. Prema lošoj navadi rukopisnih tragača potihom sam se nadao da bi moglo biti riječi o nekom dosada nepoznatom Marulićevu tekstu. Nekoliko sam puta pismeno pokušavao dobiti barem detaljniju obavijest o ta dva lista, ako već ne i njihov presnimak; u nevolji sam se pokušavao okoristiti i ponuđenim uslugama neiskusnih dobronamjernika. Napokon sam shvatio — kao što sam, nažalost, na sličnim poslovima prečesto iskusio — da od toga nauma neće biti ništa dok se na poprištu ne pojavi osoba koja se neće dati olako obeshrabriti. Imao sam sreću da taj *man in the field* bude profesor Mirko Tomasović, koji je za vrijeme svojega prošlogodišnjega boravka u Italiji uspio pribaviti snimke Marulićevih folija. Na toj prijateljskoj, kolegijalnoj i marulofilskoj susretljivosti i ovom mu zgodom najsrdačnije zahvaljujem.

Nasuprot pritajenu očekivanju, Marulićev tekst u veronskom kodeksu nije nikakva novina. Riječ je o izvacima iz dvaju poglavlja *Institucije: O druženju i izbjegavanju društva (De consortio habendo fugiendoque: 3,7)* i srodnoga poglavlja *O čuvanju čudoredne čistoće — primjeri muškaraca (De castitate servanda exempla uirorum: 4,7)*. Iz prvoga su preuzeta dva ulomka (54,1–17) koji odgovaraju trećem odjeljku 444. stranice, odnosno četvrtom odjeljku 448. stranice u drugom tomu izdanja *Institucije* u *Sabranim djelima*.¹⁹ Drugo je poglavlje nešto izdašnije ekscerpirano, pa je iz njega preuzeto šest primjera: o proroku Joelu (54v,3–9: 551 §5); o Josipu i Putifarki (54v,10–19: 551 §7); o britanskom kralju Eduardu (54v,20–55,7: 556 §4); o sv. Augustinu (55,8–13: 559 §1); o opatu Pafnuciju (55,14–16: 560 §2), o norcijskom svećeniku Ursinu (55,17–55v,7: 561 §2).

Usporedimo li tekst dvaju veronskih folija s tekstem *Institucije* objavljenim u *Sabranim djelima*, uočit ćemo brojne razlike: od »bezazlenih« odstupanja u

¹⁸ Usp. P.O. Kristeller *Iter Italicum II*. London & Leiden 1967., str. 295 b.

¹⁹ Prvi odjeljak: *Foeminarum quoque uti familiaritate ... expertus est damnus*; drugi: *Nec cum foeminis conuersandum est ... nec accumbas cum ea super cubitum*. Usp. *Institucija II*, Split 1987, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić, l.c.

Maurus Mamilius L. vii. Cap. vii.
Sunt enim qui famularentur q̄s tanto vti s̄cunt.
si r̄at̄ app̄t̄us atq; d̄uoc̄/ata S̄anf̄on̄ fortissim̄
copul̄ ad v̄t̄: Dauid S̄anf̄on̄. ad v̄t̄ h̄om̄
cidijq; crim̄. Salomon S̄anf̄on̄. ad Simulacror̄
cultu. Id̄o q̄s in h̄oc v̄t̄is vocif̄ant̄ et Clamat.
Longe s̄at̄ ab ea v̄t̄ tua. Q̄ n̄ app̄rop̄iqūs for̄is
domus eius. Mem̄o S̄anf̄on̄ d̄ic̄it̄ s̄ic̄ d̄ic̄it̄ q̄
ex̄p̄tus est dom̄u.

Her̄ cū form̄is cōuoc̄andū s̄it̄. cū S̄anf̄on̄ S̄anf̄on̄. In m̄
dia m̄d̄ic̄is. n̄d̄i cōnormi. D̄i S̄anf̄on̄ d̄ic̄it̄. n̄. P̄p̄
v̄d̄e. T̄on̄. Q̄ n̄ M̄d̄ic̄is. Inq̄is. V̄t̄is. et alibi.
Ad̄v̄t̄is. form̄is. Tuam n̄ m̄d̄ic̄is. d̄ic̄it̄. et n̄ c̄ir̄ca.
S̄anf̄on̄. S̄anf̄on̄. n̄d̄i. S̄anf̄on̄. m̄d̄ic̄is. m̄d̄ic̄is. S̄anf̄on̄.
et alibi. S̄anf̄on̄. S̄anf̄on̄. q̄s̄i. ignis. c̄id̄it̄.
C̄ir̄ca. n̄d̄i. m̄d̄ic̄is. n̄. S̄anf̄on̄. d̄ic̄it̄. n̄. m̄d̄ic̄is.

poretku riječi (npr. 54,2; 54,20; 55v,1; 55v,3), porabi glagolskoga načina (54,10) ili vremena (55,8; 55v,2), do ozbiljnijih ispuštanja, dodavanja ili parafraza. U nepoznata epitomatora osobito rado izostaju *verba dicendi* (npr. 54,12; 54,19; 54v,3; 55v,2); ponekad se *verbum simplex* proširuje i pojačava prepozicijom (54v,19; 55,20); dometnuti prilozi osnažuju dojmljivost glagolske radnje (55,20; 55v,1). Dakako, uz tako uočene »sustavne« posebosti postoje i drugi, nespecifični slučajevi tekstnoga »manjka« (npr. 54,4; 54,20; 54v,20; 55,10; 55,14) ili »viška« (npr. 54v,2; 55,4; 55,6; 55,20; 55v,4). Napokon, Marulićeve su formulacije, kakve poznajemo iz splitskoga standardnoga izdanja, na tri mjesta ozbiljno preinačene: u samom uvodu u izabrane primjere iz četvrte knjige (54v, 1), gdje je Marulićev tekst ogoljen do citata iz apostola Pavla (1 Kor 7,1: 549 §3); na početku Pafnucijeva egzempla (55,14), gdje je čak malo i nastradao smisao Marulićevih uvodnih rečenica; na početku priče o kreposnom svećeniku Ursinu (55,17–18), gdje se i sam nepoznati pisar pokolebao je li odabrao pravi izraz: prvo je ustvrdio da je Ursin bio na samrti, a potom iznad reda nadopisao da se »činilo da je mrtav«, iako u Marulićevu izvješću stoje oba navoda (koja se, uostalom, međusobno ne isključuju: 561 §2).

Veronski bi se listovi mogli podvrći i kudikamo strožoj filološkoj analizi, no ne vjerujem da bi njihovo podrobnije raščinjavanje imalo osobita smisla. Točno je da su povijest nastanka *Institucije*, broj i međuovisnost njezinih izdanja, još vrlo daleko od toga da budu pouzdano proniknuti, pa stoga nijedno svjedočanstvo o predaji teksta ne treba olako zabacivati. No usprkos tomu ne mislim — i to ne samo zbog skromna opsega u kojem je *Institucija* predstavljena u veronskom kodeksu — da bi u tom rukopisu trebalo tragati za odsudnim tekstološkim zaključcima. Riječ je zacijelo o priručnom ispisu iz nekoga ranoga izdanja *Institucije*, koje je zbog mnogih razloga ovoga časa teško točno utvrditi: poglavita je nevolja u tome što se *Veronensis*, s obzirom na množinu izdanja *Institucije* u 16. stoljeću preširoko datira.²⁰ No taj je posao uz stanovit utrošak vremena i sredstava moguće obaviti. Vrijednost je veronskoga rukopisa, i to golema, u nečemu drugomu: on je recepcijski dokument kakav ne postoji ni za jednog hrvatskog književnika Marulićeva vremena.

Marulić se, naime, u tom kodeksu našao u društvu kojim bi bio počašćen svaki europski humanist: u društvu Petrarke i Erazma. Ulomcima iz *Institucije* prethode izvaci iz opsežne dvoknjižne Petrarkine zbirke sretnih i nesretnih primjera *De remediis utriusque fortunae*; poslije Marulića slijede izvaci iz Erazmove *Pohvale ludosti*. U kojem se svojstvu Marulić našao u takvu zavidnom okolišu može se naslutiti po naravi poglavlja koja su ekscerpirana iz njegove *Institucije*. Ondje je u oba slučaja riječ o primjerima kreposnoga ponašanja

²⁰ Jedan sastavak pri kraju rukopisa nije mogao nastati prije 1518., no to o starosti cijeloga kodeksa ne govori mnogo.

²¹ Usp. Kristeller, *l.c.*

muškaraca u teškim putenim kušnjama. Da je cio zbornik sastavljen u znaku upozorenja o tome koliko je opasno družiti se sa ženama, vidljivo je već i u najgrubljoj naznaci njegova sadržaja.²¹ Rukopisni kompilator očigledno je htio okupiti najautoritativnija svjedočanstva u prilog celibatu, od kasnoantičkoga retora Libanija do svojih neposrednih suvremenika. Izabrani autori otklanjaju sumnju u to da je posrijedi neuki mizoginični pamflet. Iako je naš pogled na taj spor opterećen strastima druge polovice dvadesetoga stoljeća, ne treba zaboraviti da su dobre i loše strane braka u brojnim, vrlo ozbiljnim ogledima odvagivali i najslavniji humanisti, među njima i Hrvat Benedikt Kotruljević, u zagubljenom djelu *De uxore ducenda*; zacijelo najslavnije djelo toga žanra, *De re uxoria* mletačkoga patricija Francesca Barbara (1390.–1454.) i sam je Marulić posjedovao u svojoj knjižnici.

Marulić je, dakle, pozvan za svjedoka optužbe u vrlo ozbiljnoj parnici, koju je i sam veronski rukopis predstavio kao da je zapodjenuta još u poganskoj antici. Otac hrvatske književnosti našao se između pjesnika kojega je štovao, iščitavao i prevodio, i filologa kojega je toliko cijenio da ga je u predgovoru *Herkula* usporedio sa svojim najdražim nebesnikom, sv. Jeronimom. Koliko bi sam Marulić bio polaskan da je znao da će mu pobočnici biti Petrarca i Erazmo, toliko proučavatelj njegova djela mora priznati da je teško zamisliv kontekst u kojem bi Marulić bio predstavljen s više simboličkoga naboja.

3.

U Badalićevoj pionirskoj *Bibliografiji Marulićevih djela i radova o životu i djelima Marulićevim* jedan navod u popisu izdanja *Institucije* privlači pozornost neobičnim oznakama broja stranica. Uz baselsko izdanje iz 1555. stoji: *str. 1176–1442*.²² Iz opisa u temeljnom Jurićevu priručniku jasno je da je Marulićev tekst dio knjige, no kakva je narav te nadređene cjeline i kako je u njoj prošla Marulićeva zbirka poučnih primjera, ni odanle se ne može razabrati.²³ Odlučio sam se stoga odgovor potražiti na izvoru koji jedini navode obojica autora: u *British Library*. Kad je ta inozemna potraga već bila okončana, bio sam na prošlogodišnjem skupu o Maruliću ugodno iznenađen priopćenjem kolege Arsena Duplančića iz kojega sam doznao da primjerak toga izdanja postoji i u Marulićevu rodnom gradu, u knjižnici Arheološkoga muzeja. Budući da je knjiga nadohvat ruke bibliotečnim stručnjacima, ograničavam se na ovom mjestu samo na one obavijesti koje držim važnim za recepcijsku sudbinu *Institucije*.

²² Usp. *Zbornik Marka Marulića 1450–1950*, ur. J. Badalić i N. Majnarić, Zagreb 1950, str. 322 (br. 37).

²³ Šime Jurić *Iugoslaviae scriptores Latini recentioris aetatis. Pars I: Opera scriptorum Latinorum natione Croatarum usque ad annum MDCCCXLVIII typis edita. Tomus II: Index systematicus*. Zagreb 1971, str. 39 (br. 191).

EXEMPLA

VIRTVTVM ET VI

tiorum, atque etiam aliarum rerum maxi-

ME MEMORABILIVM, FVTVRA LE-
ctori supra modum magnus Theſaurus,

HISTORICVS

conscripta, per auctores qui in hac scripto-

RVM CLASSE, IVDICIO, DOCTRINA ET FL-

de apud Græcos & Latinos præstantissimi habentur: In quibus cernere licet, quid
in mortalium rebus diuina potentia & bonitas possit, quid æris potestates, sathanas,
quid uirtus, quid uitium, quid hominis industria, quid negligentia, quid denique
(ut uidetur) Fortuna & casus ualeant: Item quid sequendum, quidq; fugiendum sit,
rem familiarem, scholasticam, ecclesiasticam, ciuilem & militarem administranti-
bus. Continent enim omnem, quæ maxima ex historijs percipitur, utilitatem: Et

Locorum Communium (quos studiosi doctiq; sibi utiliter parant) lo-
co esse possunt: Ad quod plurimum emolumentum ordo
& Index qui copiosus accessit, adferet.

Authorum nomina & numerum sequens indicabit pagina.

B A S I L E Æ.

Baselsko je izdanje folio formata, ima 1499 numeriranih stranica, kojima prethode — brojkama neoznačeni — popis zastupljenih i korištenih autora, priređivačev predgovor, kazalo općih mjesta i kazalo primjera. Prema nakladničkom običaju koji nije nepoznat u sličnim izdanjima toga vremena, naslov je stopljen s opširnom promidžbenom porukom. S obzirom na to da u domaćoj literaturi dosada nije bio integralno poznat i da su pri njegovu kraćenju promaknule neke nepreciznosti, neće biti zгореga navesti ga ovdje prvi put u cijelosti:

»Primjeri vrlina i mana, kao i drugih spomena najdostojnijih stvari, koji će čitaocu biti neizmjerно velika riznica; zapisani načinom povjesnikâ, od autora koji se u tom spisateljskom razredu kod Grka i Latina drže najodličnijima po prosudbi, učenosti i vjerodostojnosti; iz kojih se može razabrati što u poslovima smrtnika mogu božanska moć i dobrotа, što zračne sile, Sotona, što vrlina, što mana, što ljudska marljivost, što nemarnost, što, napokon — kako se čini — znače Sreća i slučaj; također i to za čime se trebaju povesti, a što izbjegavati oni koji upravljaju obiteljskim, školskim, crkvenim, građanskim i vojnim poslovima. Sadržavaju, naime, svekoliku korist, koja se ponajvećma razaznaje iz povijesti, te mogu poslužiti umjesto općih mjesta, koja i učenici i učeni pripravlјaju za vlastite potrebe. Tomu će najkorisnije pridonijeti sadržaj i opsežno pridodano kazalo.«²⁴

Tko su ti *praestantissimi scriptores* na obа klasična jezika među kojima se našao i Marko Marulić?

Baselska hrestomatija egzemplа obuhvaća jedanaest tekstova, koji se pojavljuju u ovakvu redoslјedu:

1. NICOLAI HANAPI, Patriarchae Hierosolymitani *Virtutum et vitiorum ad vitam Christianam recte instituendam liber* (1–174);
2. VALERII MAXIMI Factorum et dictorum memorabilium libri (175–348);
3. ΑΙΛΙΑΝΟΥ Ποικιλής ιστορίας βιβλιον /sic!/ πρωτον (grčki i latinski tekst: 349–480);
4. MARCI ANTONII COCCII SABELLICI *Exemplorum liber I* (481–657);
5. ARISTOTELIS PHILOSOPHI MAXIMI *Oeconomicarum dispensationum exempla* (658–666);

²⁴ *Exempla virtutum et vitiorum atque etiam aliarum rerum maxime memorabilium, futura lectori supra modum magnus thesaurus, historicos conscripta, per authores qui in hac scriptorum classe, iudicio, doctrina et fide apud Graecos et Latinos praestantissimi habentur: in quibus cernere licet, quid in mortalium rebus divina potentia et bonitas possit, quid aeris potestates, Sathanas, quid virtus, quid vitium, quid hominis industria, quid negligentia, quid denique (ut videtur) Fortuna et casus valeant: item quid sequendum, quidque fugiendum sit, rem familiarem, scholasticam, ecclesiasticam, civilem et militarem administrantibus. Continent enim omnem, quae maxima in historiis perspicitur, utilitatem: et locorum communium (quos studiosi doctique sibi utiliter parant) loco esse possunt. Ad quod plurimum emolumenti ordo et Index, qui copiosus accessit, adferet.* S obzirom na navode u spomenutim katalozima Badalićevu i Jurićevu, valja upozoriti na to da je 17. riječ u naslovu očigledno grčki prilog ιστορικως, doduše, vrlo neobično otisnut u kombinaciji abecede i alfabeta; usp. priloženi faksimil.

6. BAPTISTAE CAMPOFULGOSI *Dictorum factorumque memorabilium libri IX* (667–1075);
7. PARTHENII NICAENSIS *De amatoriis affectionibus liber* (grčki i latinski tekst: 1076–1100);
8. GVIDONIS DE FONTE NAYO BITURICENSIS *De rebus humanis variorum exemplorum liber* (1101–1176);
9. M. MARULI SPALATENSIS *De vita religiose per exempla instituenda* (1176–1442);
10. *Ἐκ τῶν Ἡρακλειδοῦ περι πολιτειῶν / Ex Heraclide de politiis Atheniensium* (1443–1452);
11. SEX. IULII FRONTINI V.C. *Exempla sive strategemata* (1453–1499).

Već se na prvi pogled može zaključiti da se Marulić obreo u vrlo raznorodnom društvu, i kad je riječ o kronologiji, i kad je riječ o svjetonazoru, i kad je riječ o mjestu u povijesti žanra.

Nicolaus Hanapus poznat je u »matičnoj« francuskoj historiografiji kao Nicolas de Hannapes. Drugi dio njegova imena potječe od mjesta Hannappes u Ardenima, gdje je oko 1225. rođen. S jedva petnaest godina stupio je u Reimsu u dominikanski red, a školovanje nastavio u samostanu sv. Jakova u Parizu, gdje je i zaređen za svećenika i gdje je potom naučavao teologiju. Papa Inocencije V. pozvao ga je u Rim; Nikola IV. imenovao ga je početkom 1288. biskupom Ptolemaide i patrijarhom Jeruzalema, a u kolovozu iste godine apostolskim legatom u Siriji, Jeruzalemu, Cipru i Armeniji. Utopio se u blizini Akre 18.5.1291. Nikolina zbirka egzempala nastala je u tradiciji srednjovjekovnih *Biblija siromaha* (*Biblia pauperum*), pa je pod tim naslovom, i pod imenom sv. Bonaventure, i objavljena 1490. Pod pravim je autorskim imenom i s naslovom *Virtutum vitiorumque exempla ex sacris litteris excerpta* prvi put izdana 1533.²⁵

Valerije Maksim (*Valerius Maximus*) poznati je rimski govornički praktičar iz prvoga stoljeća poslije Krista, trostruko posvjedočen u Marulićevoj ostavštini. O njegovoj ulozi u povijesti vrste i Marulićevu odnosu prema njegovu devetoknjžnom priručniku u nas se već opsežnije raspravljalo.²⁶

Klaudije Elijan (oko 170.–235.) grčki je retoričar iz razdoblja druge sofistike, po filozofskom uvjerenju stoičar, po profesionalnom izboru i mjestu službovanja nastavnik u Rimu. Njegov se temeljni spisateljski interes iscrpljivao u prikupljanju kurioznih podataka iz ljudske i životinjske stvarnosti (14 knjiga *Raznolike povijesti* i 17 knjiga o *Osobinama životinja*).

²⁵ Usp. članak Tribouta de Moremberta u *Dictionnaire de biographie française*. Sv. 17, Paris 1989, col. 581.

²⁶ Usp. D. Novaković *Generički kontekst Marulićeve 'Institucije'*, u knjizi *Institucija II.*, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić. Split 1987., str. 9–31.

²⁷ Usp. Charles Béné *Sabellico, Marulićev 'čitatelj'*, »Colloquia Maruliana II«, str. 53–67.

Marcantonio Coccio Sabellico (1436.–1506.), humanist školovan u Rimu, nastavnik u Udinama, napokon proslavljeni mletački historiograf, svojom je zbirkom egzempla već bio u nas predmetom detaljne analize, upravo s obzirom na njezinu vezu s Marulićevom *Institucijom*.²⁷

Aristotel koji se javlja na petom mjestu u baselskoj zbirci nije veliki grčki filozof nego nepoznati krivotvoritelj koji se prema raširenoj antičkoj navadi poslužio autoritativnim imenom da bi privukao pozornost na svoj sastavak. *Oeconomicarum dispensationum exempla* popularni su *pseudepigraphon* koji dio tržišnoga uspjeha duguju i prijevodu poznatoga humanista Leonarda Brunija (Leonarda Aretina; *editio princeps* vjerojatno se pojavila u Veneciji oko 1470.).

Baptista Campofulgus (ili, alternativno, *Campofregosus*) u tom je nizu duhovnika i znanstvenika prva ozbiljna politička figura. To je Pietro II Battista II (1453.–1504.), koji svoje zvučno latinizirano ime duguje podrijetlu iz obitelji bogatih trgovaca, poteklih iz maloga mjesta u Val Polcevera. Bio je đenovski dužd od 1478. do 1483., kad ga je s toga položaja smijenio stric Paolo. Njegova zbirka egzempla poglavito i jest usmjerena protiv toga vjerolomnoga poteza bliskoga srodnika; prvobitno je napisana talijanski, a tek ju je naknadno Camillo Gilino preveo na latinski. Objavljena u Milanu 1509. i u Parizu 1518.²⁸

Partenije, nicejski mitograf iz prvoga stoljeća prije Krista, jedan od Vergilijevih učitelja u Napulju, autor je popularne zbirke *Ljubavnih jada*, svojevrsnoga priručnika za elegijske pjesnike. Njegovi egzempli ne potječu iz povijesno potvrđene stvarnosti, već iz mita, a zahvaljujući svojoj tematskoj okosnici nerijetko se dovode u vezu s procvatom antičke romaneskne književnosti na smjeni stare i nove ere.

Guido De Fonte Nayo Bituricensis, druga osoba u *Exempla virtutum et vitiorum* koja je mlađa od Marulića, jest *Guy de Fontenay*, predavač na sveučilištu u Bourgesu, odakle i potječe njegov latinski *cognomen*. Rođen je oko 1486. Osim činjenice da je bio osamnaesto dijete u obitelji i da se još 1539. zatječe u jednoj političkoj misiji, o njegovu se životu vrlo malo zna. Spominje se kao autor šest djela, a indikativno je da autor članka o njemu u najautoritativnijem francuskom biografskom priručniku, *Roman d'Amat*, po svemu sudeći ne poznaje baselsko izdanje.²⁹ Guyeva je zbirka, kako se čini, dovršena 1516.

Heraklid Lemb, prvi od dvojice antičkih autora koji slijede poslije Marulića i kojima knjiga završava, Grk je u službi egipatskoga kralja Ptolemeja VI.

²⁸ Zbirku detroniziranoga đenovskoga dužda spominje i Charles Béné, *o.c.*, str. 53., bilj. 3.

²⁹ Usp. *Dictionnaire de biographie française*. Fasc. LXXX, Paris 1976., col.346: *On lui attribue également deux petits ouvrages, que la Bibl. nat. ne possède pas: De rebus humanis variorum exemplorum liber* itd.

Filometora, čiji se *floruit* obično vezuje uz Aleksandriju i vrijeme oko 170. prije Krista. U duhu peripatetičkoga enciklopedijskoga i antikvarnoga interesa sažimao je različite autore i različite tekstove, između ostaloga i golemu Aristotelovu zbirku ustava (*Περι πολιτειων*). Za pretpovijest baselskoga izdanja indikativno je da ga je zajedno s Elijanom 1545. u Rimu izdao Antonio Blado.

Sekst Julije Frontin, rimski političar i stručni pisac iz prvoga stoljeća poslije Krista, u ovom se izboru našao zbog svoje specijalističke zbirke ratnih lukavstava, koja u izvornom obliku obaseže tri knjige; četvrtoj knjizi, u kojoj se pripovijeda o podvizima glasovitih vojskovođa, danas se uglavnom odriče autentičnost.

Kao što se može zaključiti već iz ovih ogoljelih natuknica, u baselskom su se zborniku pod istim generičkim imenom našli vrlo šaroliki tekstovi: sveto-pisamske i poganske zgode, mirnodopski i ratni primjeri, mitske priče i povijesno potvrđeni događaji, spomena vrijedni postupci iz sfere najskrovitije privatnosti i s pozornice javnoga političkoga djelovanja. I poticaji za nastanak tih tekstova vrlo su raznoliki, od prosvjetiteljsko–nabožnih do vojno–stručnih; od želje da se ponudi motivska riznica govorničkim ili pjesničkim praktičarima do pokušaja da se pisanom riječju ispravi unutarobiteljska nepravda. No, koliko pozornosti izaziva popis autora koji okružuju Marulića i raznorodnost njihovih djela, toliko su zanimljive i osobe koje su izravno ili neizravno vezane uz pojavu baselskoga zbornika.

Podimo od zacijelo najvažnije među njima, priređivača zbirke. *Johannes Herold*/t/, (1514.–1567.), latinskim imenom *Johannes Basilius* (ponekad s nadimkom *Acropolita*, prema rodnom Höchstädtu na Dunavu), obavljao je u životu mnoge poslove vezane uz tiskarstvo i knjižarstvo, ali se zbog životnih nedaća, vlastita temperamenta, a dijelom i nedostatna formalnoga obrazovanja, nijednomu od njih nije uspio trajnije posvetiti. Od 1539. nastanio se u Baselu, gdje je izdavao različite književne, povijesne i teološke tekstove i sastavljao različite kompilacije, uglavnom historiografske naravi. Osim po Marulićevoj *Instituciji* Johannes Herold za hrvatsku je kulturnu povijest zanimljiv još barem po dva bibliografska podatka: izdao je monografiju *De Petri Mocenici gestis* Trogiranina Koriolana Čipika (Basel, 1544.) i Vlačićevu raspravu *De translatione imperii Romani* (Basel, 1566.). Kad je riječ o baselskom zborniku, usprkos golemu trudu i očevdnoj želji da izdanje prilagodi povišenim filološkim standardima druge polovice šesnaestoga stoljeća, Herold prečesto zakazuje pred zahtjevnim zadatkom. Njegov hrapavi latinski, u kojem preobilje obavijesti često izmiče sintaktičkom nadzoru, njegova nesigurnost u nekim banalnim gramatičkim propisima, opravdavaju okrutnu izravnost ocjene modernoga biografa: *durch seine mangelhafte Schulung benachteiligt*.³⁰

³⁰ Usp. prikaz Andreasa Burckhardta u *Neue deutsche Biographie*, sv. 8, Berlin 1969., str. 678.

Præfatio

mitatis commodius leniri, uel facilius perferri possint. **PARTHENI** de affectibus amarotius Liber, tragicis illis, horridis, foedis hæcetur, exitu foedis exemplis, adoleſcentiã illam Veneris ſtimulis furentem, nonne corriget? **GUIDO** autem licet copioſe aut amplè nihil explicet, breuitate tamen ſua, rerum expetendum uisandorumque Copia eorum exhibet. **M. MARVLVM**, qui mundo huic mortuus fuit, qui cum comitum ſanctorum illa militante, ad triumphum celeſtiã aſpirant, non legens ſolum ſcio, ſed & memoriz comendabunt integrũ, quandoquidem ab humanis ad celeſtia omnia referentes, qui de ſuperioribus, & luculentius & magnificentiã dicat & ſentiat, ab hoc authore, ſecundum ſerme neminẽ inuenient. Quæ autem urbs, quæ populorum illuſtrium congregatio **EXHERACLIDIS** legitimã ac ciuiliũ inſtitutionum characteres non addiſcat? Quis re bellica clarus miles, **FRONTINI** præcepta, ſine accèſſu uictoriz glorioſe unquam imitatus, aut abſcè ignominioſiſſima clade aſperatus eſt? Igitur quæ erudiſſimi omnib. ſeculis in diſputationib. ſuis tractarũt, de bonis rebus aut malis, ſiue per genus uniuerſi, ſiue per partes certas, locis ſuis, **REYCHART DE** Princeps, hiſce in libris magna argumentorũ copia proponunt, emaculatio quorũ quã hætenus uſquã prodeunt. **F. enim Maximus Trochæus**, ſua laude nõ fraudandus eſt, qui iam olim in **Hanapou**, næuõ permultos ſuſtulit, cum in **Valerio Maximo** emendando, **Henrichus Loriti Glareanus** uſq. doctiſſimus ingẽs labores exantauerit. **Ariſtoteles** quoq. ſum uindictam **Gemuſæum** iam dudũ nactus, ad nos correctior uenit. **Parthenius** ut à **Cornario**, ſic **Aelianus** & **Heraclides** ab **luſto Vultio** tam genuinæ lectioni reſtituti ſunt, quàm in linguam Latinã feliciter tralati. Cum ipſe ego, in **Campofulgolo**, tot propemodum cicatrices authori adem, quot uerſus mihi legẽ di fuerant: ac quod eorũ fati, tertia parte, aut exemplariorum defectu, aut ſuſtione quorũdam moroſiſſime, mutilatum librum, redintegrare neceſſe habui. In **Guidone** haud ſine **Theſeo**, ſed in **luſtria** **Contradi** **Lycosthenis** plures difficultates pernici ac extricauit nodos: quicquid uerò in **Marulo** uel in **Frontino** præſtitum eſt id **Petro Morwyngo**, in genuẽ adſcribendum erit. Sed quoniam attigi, quæ de hoc ſcripti genere neceſſario dicenda erant, non uagabitur oratio mea longius, ſed ea tandem cauſa deſinetur, quæ me mouerit, cur tibi **REYCHART DE** Princeps, hos libros nuncupaſſerim: nec primariam credas uolo, eam quæ eſt à nonnullis læpius & iure in tui ſimilibus celebrata, quod tu ex nobiliſſa. **Francorum** **Palatinorũ** ſtirpe ortus germen præclarum ſuccreſcas, neq. præcipuam æſtumes illam, quod imperium populorum atq. auitæ fortunæ atq. florentiſſimæ, quanquam tibi non ſine dolore, acceſſerint, aut quod neceſſitudinis prærogatiuæ, ad maiora te uocare uideantur: hæc etenim, ſplendida licet, permulti philoſophorum inter fortunę bona conſtituere ſolent, at quod clemẽtia Diuina in dõle læta, atq. omnibus naturæ ſubſidijs ita ornatum reddiderit, ut etiam hac in ætate tenebã, Præceptoris tui **Philoti** hominis & eruditũ & uigilantiſſimi diſgentiam, multum anteuerteris, parentũ uoſta, incredibili doctrinarum perceptione præcurreſis, atque **VII** **Viti** **FRJ** **DE** **N** **R** **E** **Y** **C** **H** **I** ſanctiſſimi ſenis, inter **Germanos** **Principũ** ſummi, **Præpatru** tui expectationẽ, præmaturo quodã uirtutũ tuarũ guſtu exhilaraueris: ſpem deniq. bonorũ omnium ita conſirmaueris, ut neq. per illa quæ decent **Principẽ**, adoleſcentiæ exercitiã, neq. quæ ſummo loco natos iuuenes inire ſolent militaria ac ualida negocia, neq. uirili quæ in ætate illuſtrioris obruſit imperũ ſcilicet publica onera, ſtudia illa quæ tibi iam propria atq. peculiaris effectiſti, tibi ſubductũ iri ueteri poſſint, quũ fortunę ſup, ut ille ait, qui uis ſit ſaber, tu uerò ingenij & indolliã elegantia, gradus omnes ad ſumma quæq. tibi ipſi cõſtructurus ſis. Quare in hac una hominũ cõſenſione, pertiſſim ego & inſolẽs oportet, ſi uel illa in te immortalitate digna **Deũ** dona nõ amplectar, uel quũ poſſim, offerre tibi abnuerim, quæ in hac ipſa tua ac omni cõtate, omnitẽpore, omnib. in locis, pace et bello, inter occupationes, inter hæc ita legere, in tã ipſa ceu ad ſpeculũ tete eſſingere, atq. ipſemet imitari te poſſis. Emitantur ergo ſub

U Heroldovu posvetnom predgovoru kao adresat knjige oslovljen je *Reychardtus, Palatinus Rheni, Bavariae dux, comes in Veldentz*. Pfalzgraf Richard, od suvremenika zvani *Reichard*, vojvoda od Pfalz–Simmerna (1521.–1598.), bio je kao treći i najmlađi sin vojvode Johanna II. određen za duhovno zvanje i u tom duhu odgajan. Tako je već 1535. kanonik u Speieru, 1539. dobio je mjesto i glas u tamošnjem kaptolu. U dva navrata nadao se da će upravo on zamijeniti na visokom položaju preminule crkvene velikodostojnike, speierskoga biskupa (1552.) i nadbiskupa Mainza (1555.), no oba je puta nadležni kaptol odlučio drukčije, ponukan najozbiljnijim doktrinarnim razlozima: *weil die katholische Gesinnung Richard's nicht mehr unbezweifelt war*.³¹ Ipak je još neko vrijeme ostao u katoličkoj crkvi i tek se 1562. odrekao časti prepošta u Mainzu. Otada je živio kao svjetovni plemić žestoko braneci evangeličko učenje, čak i protiv rođena brata.

Treću važnu osobu angažiranu pri nastanku knjige, priređivača Marulićeva teksta, otkriva jedna rečenica iz Heroldova predgovora (*aa 4*): *...Quicquid vero in Marulo vel in Frontino praestitum est, id Petro Morwyngo ingenue adscribendum est*. Peter Morwen (Morwent, Morwing; 1530.–1573.?) još je jedan od suradnika na baselskom izdanju radi čijega životopisa treba posegnuti za najobavještenijim priručnicima.³² Njegova je osnovna životna zaokupljenost bila prevođenje. Bakalaureat je postigao 1550. na prestižnom oksfordskom Magdalen Collegeu; u lipnju 1553. pokušao je postati *magister artium*, no kako je bio osvjedočeni protestant, već je na samom početku kratkotrajne, ali žestoke katoličke obnove pod »krvavom« Marijom Tudor (1553.–1558.) u listopadu 1553. izbačen sa sveučilišta. Otišao je u Njemačku u progonstvo, nakon Elizabetina dolaska na vlast vratio se u Englesku i imao predvidljivu karijeru nižega crkvenoga dostojanstvenika. Preveo je s hebrejskoga *Povijest Židova* Josipa Ben Guriona, prevodio je i s latinskoga na engleski, no njegov rad na Marulićevu i Frontinovu tekstu *The Dictionary of National Biography* ne spominje ni riječju.

Posljednju, nipošto ne i najmanje zaslužnu osobu za to da se baselska hrestomatija egzempla uopće pojavila, otkriva kolofon na 1499. stranici: *Basileae per Henricum Petri mense Martio anno M.D.LV*. Heinrich /Henric/ Petri (1508.–1579.), bio je jedan od najvažnijih tiskara svoga vremena, i to prema strogim kriterijima takva međunarodnoga izdavačkoga središta kakvo je bio Basel, negdašnje Erazmovo prebivalište. Marulolozima je prezime inače dobro poznato: Heinrich je sin Adama Petri (1454.–1527.), tiskara *Institucije* (Basel, 1513.) i *Evangelistara* (Basel, 1519.). O očevoj djelatnosti naša je stručna javnost iscrpno obaviještena.³³ Na temelju baselskoga izdanja mogli bismo zaključiti da je Marulić za Petrije u stanovitu smislu bio obiteljski autor.

³¹ Usp. *Allgemeine Deutsche Biographie*, sv. 28, Leipzig 1889., str 418–420 /419/.

³² Usp. *The Dictionary of National Biography*, sv. XIII, Oxford 1973, str. 1067–1068.

³³ Usp. Franz Leschinkohl *Marko Marulić u njemačkim knjižnicama*, »Colloquia Maruliana III«, str. 99–126. Usp. i Joseph Benzing, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden ²1982., str. 35.

ardentissime mulieris concessit, inde ne foetibus Romulida facinus (solentium remaneret, ex eius uisceribus, uocatis duodecim Auaris, quos ualidiores arbitrabatur, ad mulieris uiscerum pruriginem extinguendam, eis illam tradidit illudendam, de qua surgente sole, medius in castris pili praerupti erigi iussit Caccanus, cuius pili summum comitum gentilibus insula est. Sic tota exercitus directio eius facinorae, deludenda tradita, modis tamen cordis mortificatio, animae corporis afflictione superata, miserissime mulierum electi spirituum.

¶ Zenobia Palmyrenorum regina bellorum industria & stris militibus disciplinam spectabile mulier, orientis maximam partem suis uiribus consecuta fuit: quaequid est inter cetera predictis seu feruoris praedicatur, seueram tantum, ut modis ab alijs deici uerit animo, sed etiam Odenato uiro suo dum uiuere se nesciam exhibuit, praeter ad filios procreandos hac in hoc semper adhibita diligentia ut post concubinum uiscerum, modis abstineret ab altero, donec adueneret, utrum coepisset ex illo arbitrata facta uel ab alijs a natura quam probris causa mortalibus immittam esse libidinem.

¶ Democritus, auctore Tertulliano, cum non posset uidere mulierem aliquam quin ea concupisceret, ad euitandum, sibi confectionem oculorum eruit.

¶ Populus & Syones uirgines Vestales uirae defollae sunt, eo quod uirginitate corrumperat Aeth. est Brochardus copulator illius libri, qui mare historiarum nauocupatur.

¶ Chelperichus uir illecebris turpiter libidine fucus, qui quartus rex inter Francos annomatur, dicitur inter lenones & meretriculas in obscenis fornicibus, ad uenerem semper uersatus est quapropter nimiam contritionem Franci, propulerunt ab e regno, qui tamen nouenum passus exilium reliquit.

¶ Alexander Macedonicus est Darij filius captiuus haberet, utrum in modis formis sine, ne uidere quidem eas uoluit turpe ratus esse, eum qui uiros uicifit, à mulieribus superari. Auctor Basilus de lib. studijs. ¶ Cor. Gallii Philerti hoc est amatorio poculi insensum & furibundis reddit. Titus etiam Lucretius poeta, simili potione in suo re uerius, propria se manu interfecit: ut Auctor est Eusebius in Chronica.

Non ferre ut apert in salibus omnia libent. Omnia non in leu de passione omnia possit.

M. MARULI SPALATENSIS DE VITA RELIGIOSE PER EXEMPLA INSTITVENDA PRÆPATIO.

M. Maruli, Hieronymo Cipiano, I.

Vod fecere quidam, Historias euoluendo gentili, sed tantum mihi uenit in memore, utras lectissimas Sanctorum, ut scilicet in te exempla haberet uirtutum, imitandisq; proponerem ipsa, qui & ipsi sancti esse cupiunt. Cui perferentis natura comparati sit, ut humanis animis, ad duriora subeunda negotia magis moueatur exemplo qui institutione acq; preceptis: qui q; enim ei operi libentius, confidentiusq; se se cingit, quod ab altero factitatum, q; q; unum agnoscit. Nemo heri perperam, ha militate, castitate, uigilia, ieiunia, reliquisq; corporis fatigationes, etiam si omnia homines ea magnificarent, obseruare animi iudicium et, si nullas reperiretur, q; ante obseruata fuissent, atq; aliquis tanto oneri mollis uires sufficere ratus humeribus diceret, Hypocritas, ut quis humeris meis imponitis, q; ipsi ne digno quidem attingere uultis: audio monitores, non uideo operatores, facite ipsi prius q; preceptis, ne est difficile factu, quos uidetur puni, & facientis atq; assertis, praerupti condant si uerbis facta responderet in nobis perspexero, non cōsultis mihi, sed illi arbitror. Hinc quidem satis patet uir egregie, in Christo reuerēde Hieronymo, quanti debemus illis, qui primi ita eiusmodi uirtutes coluerūt, ut ceteris ad easde expellendas aditus aperiret, (uocq; exemplo ostēderēt, qua ratione, quibusq; artib. uerā gloria sibi parare possent. Neque ea in te ego (ut multi) praeficos illos, uel Romanos, uel Caros

uel

U golemoj knjizi od tisuću i pol stranica folio formata Marulićev je tekst drugi po veličini, iza Battiste Campofulgosija. Johannes Herold autora je *Institucije* u predgovoru najavio kao pisca najprimjerenijega ljudima »koji su mrtvi za ovaj svijet«, »koji teže nebeskom slavlju«; njega čitaoci neće samo čitati nego i naizust pamtiti. U zaključku, koji pomalo smušenim latinskim pokušava pomiriti iskrenu hvalu i komercijalnu dramatičnost, Herold proglašava Marulića nenadmašnim stilistom.³⁴

Zbog golema opsega *Institucije* zasada je bilo nemoguće provjeriti je li u Heroldovoj kompilaciji Marulićev tekst u svakoj pojedinosti vjerno otisnut. Ako je suditi po poglavljima, u prvih bi pet knjiga sve moglo biti u redu: prva knjiga obaseže deset, druga dvanaest, treća deset, četvrta dvanaest, peta jedanaest poglavlja, upravo onako kako je to u ostalim izdanjima *Institucije*. No iz posljednje, šeste knjige preuzeta su samo dva poglavlja: o otkrivenjima paklenih muka i nebeskoga blaženstva (XIV: *De revelationibus infernalium poenarum* i XVI: *De revelationibus coelestis beatitudinis*).³⁵ Ta je knjiga, kako je poznato, posvećena raspravi o posljednjim stvarima. Je li posrijedi slučajnost? Iznuđen potez bilo priređivača bilo tiskara koji su troškovnik knjige željeli zadržati u razumnim granicama? Ili se u pozadini može nazrijeti ozbiljnije doktrinarno neslaganje koje je neminovno izazvalo grub cenzorski zahvat?

Na posljednje pitanje kvalificiran odgovor mogu dati samo teolozi. Da će za konačnu riječ o ovom izdanju biti potrebna i njihova pomoć, dale su, vjerujem, naslutiti već i kratke biografije četvorice ključnih suradnika baselske hrestomatije čija je privrženost reformiranoj crkvi više nego uočljiva. Što je to što Marulića čini tako zanimljivim za protestantski *milieu*? U kakvoj je vezi takva njegova popularnost s potonjim stavljanjem na inkvizicijski *Index*? Je li puka koincidencija to što se baselsko izdanje pojavljuje baš u godini Augsburškoga vjerskoga mira?

U očekivanju odgovora na ta krupna pitanja najvažniji zaključak ipak ne moramo odlagati. Tridesetak godina poslije smrti Marko Marulić u izboru Johannes Herolda predstavljen je kao žanrovski klasik. Uz šest antičkih autora, jednoga srednjovjekovnika i trojicu humanista, autor *Institucije* odabran je kao uzoran pisac koji pouzdano upućuje čitaoca u tajne generičkoga obrasca. Golemi baselski kompendij tako posredno svjedoči da ni počasno mjesto u veronskom rukopisu nije bilo slučajno.

Usp. da 4. *M. Mortuum, qui mundo huic mortui sunt, qui cum communione illa militante ad triumphum coelestem adspirant, non legent solum scio, sed et memoriae commendabunt integrum, quandoquidem ab humanis ad coelestia omnia referentes, qui de superioribus, et luculentius et magnificentius dicat et sentiat, ab hoc authore, secundum ferme neminem invenient.*

³⁵ Nedostaju dakle: I: *De signis ultimi iudicii*; II: *De Antichristi persecutione*; III: *De die Iudicii incerta*; IV: *De apparitione crucis et Christi interituque Antichristi*; V: *De horrendo Christi ad iudicandum aduentu et creaturarum aduersus peccatorem accusatione et igne quo consumenda sunt omnia*; VI: *De resurrectione mortuorum*; VII: *De domini descensu ad iudicandum uiuos et mortuos*; VIII: *De sententia Christi aduersus impios*; IX: *De sententia apostolorum aduersus peccatores*; X: *De sententia prophetarum aduersum iniquos*; XI: *De damnatorum ad inferna abductione*; XII: *De sanctorum cum Christo ad celum ascensione*; XIII: *De damnatorum poena*; XV: *De beatorum gloria*.